

Grigorij Mesežnikov

POPULIZMUS A LIBERÁLNA DEMOKRACIA: SKÚSENOSTI SLOVENSKA, AKTUÁLNE VÝZVY

O posilnení neliberálnych a autoritárskych tendencií v krajinách strednej a východnej Európy píše experti už niekoľko rokov, poukazujúc na nelineárny charakter vývoja v spoločnostiach, ktoré prešli alebo prechádzajú procesom demokratickej tranzície. Výnimkou nie je Slovensko. Na Slovensku v marci 2016 bola po prvýkrát od nastolenia demokracie zvolená do parlamentu protisystémová politická sila – pravicovo-extrémistická neofašistická strana ĽSNS.

Zvláštnosťou Slovenska je fakt, že súčasná vlna posilnenia neliberálnych tendencií nie je prvá v priebehu takmer 28 rokov, ktoré uplynuli po páde komunistického režimu v Československu v roku 1989. Krajina po svojom osamostatnení v roku 1993 bola konfrontovaná s podobnou situáciou najmenej trikrát, hoci intenzita problematických javov súvisiacich s neliberálnymi trendmi, charakter objavujúcich sa hrozieb a rizík pre liberálnu demokraciu ako systém a politickí a ideologickí nositelia týchto hrozieb neboli vždy identické.

Prvýkrát sa tak stalo tesne po rozpade Československa a vzniku samostatnej Slovenskej republiky, ešte v období pred vstupom do EÚ, v rokoch 1993 – 1998. Druhýkrát tendencie neliberálneho výkonu moci sa prejavili po vstupe do EÚ, v období 2006 – 2010. Po tretíkrát je krajina konfrontovaná s posilnením elementov neliberálnej politiky v súčasnom období, v súvislosti s výsledkami parlamentných volieb v roku 2016.

Spolu s i ďalšími stredoeurópskymi krajinami môže byť Slovensko považované za štát, ktorý po odstránení komunistického režimu úspešne uskutočnil proces širokej spoločenskej transformácie. Zároveň tento úspešný proces prechodu k demokracii bol sprevádzaný ostrým zápasom za zachovanie demokratického charakteru politického režimu a neskôr aj úsilím o udržanie dosiahnutej kvality demokracie.

Ako tieto neliberálne autoritárske tendencie súviseli s populizmom? Všetky prejavy neliberálnej a autoritárskej politiky a spojené s nimi riziká pre demokratický režim a jeho kvalitu totiž na Slovensku sa spájali s činnosťou konkrétnych politických síl, a síce populistických strán rôzneho typu.

Po páde komunistického režimu v roku 1989 a obnovení demokratického režimu so všetkými jeho procedurálnymi atribútmi, vrátane súťaživých volieb, sa politické sily, považované za populistické stali na Slovensku významnou súčasťou systému politických strán. Od roku 1992 tieto sily pravidelne získavali vysokú podporu obyvateľstva v parlamentných voľbách, pričom v prípade formovania priaznivej – z ich pohľadu – povolebnej konfigurácie vytvárali koaličné vlády, opierajúce sa o parlamentné väčšiny. Stalo sa tak v roku 1992, 1994, 2006 a 2010, čiastočne aj v roku 2016.

Je do istej miery paradox, že populistické politické sily, ktoré v súlade s jednou zo svojich hlavných charakteristík sa vyznačujú proti-establishmentovými stanoviskami, si zároveň na Slovensku dlhodobo zabezpečujú pokračovanie vlastnej existencie ako súčasť politického establishmentu. Tento paradox sa dá vysvetliť iba v širších spoločenských súvislostiach.

Nazdávam sa, že ide o špecifikum, príznačný pre obdobie zásadných systémových zmien, keď populistickí aktéri sa snažia vymedzovať voči niektorým základným prvkom nového

systému a využívať (či dokonca aj vyvolávať) odpor voči týmto prvkom s cieľom získavania podpory voličov. Ide tiež o dôsledok toho, že politické elity boli v otázkach systémových zmien de facto rozdelené a širší národný konsenzus ohľadne reforiem neexistoval. Prejavy protireformného sociálneho populizmu boli integrálnou súčasťou verejného a politického diskurzu SR od začiatku procesu transformácie. Stelesňovali snahu politicky kapitalizovať odpor rôznych skupín obyvateľstva voči ekonomickým reformám, využiť nespokojnosť obyvateľstva so sociálno-ekonomickými problémami (rast nezamestnanosti, vysoká inflácia, regionálne rozdiely, chudoba), ktoré sa vo vedomí ľudí spájali s realizáciou reforiem. Kritici ekonomickej liberalizácie vystupovali ako zástancovia silných pozícií štátu v ekonomike, presadzovali paternalistickú myšlienku opatrovateľského štátu, odmietali privatizáciu. Pri oslovení voličov vysielali títo politici posolstvá obsahujúce kritiku trhovej ekonomiky, zavedenie ktorej v ich interpretácii privodilo korupciu, sociálnu nerovnosť, chudobu. V kombinácii s využitím (a dokonca aj so zámerným živením) nostalgie za minulým režimom, ktorá bola a je stále príznačná pre určité kategórie obyvateľov, bol to silný apel na voličov, vnímavých k populistickému typu oslovenia (rovnostárstvo, odpor k elitám, požiadavky na silnú sociálnu politiku štátu).

Pre pochopenie faktorov úspechu populistických strán na Slovensku je treba posudzovať ich aktivity v systémových kontextoch. Ide o kontexty súvisiace s existenciou režimu liberálnej demokracie, trhovou ekonomikou, vznikom a existenciou samostatného štátu v roku 1993, členstvom v EÚ a orientovanou na Západ euroatlantickou zahraničnou politikou. Ide o piliere súčasného spoločenského usporiadania, vzťah ku ktorým (aj v rovine získavania podpory verejnosti, aj v rovine reálneho výkonu moci) má kriteriálny význam z hľadiska zaradenia existujúcich politických strán na Slovensku do kategórií „programových“ a „populistických“.

Politické strany, ktoré sa v podmienkach Slovenska dali označiť za strany programové (t.j. ideologicky a hodnotovo jasne vyprofilované – väčšmi išlo o strany, ktoré patrili do európskych resp. medzinárodných straníckych zoskupení rôznej ideovej orientácie) sa vyznačovali vysokou mierou súladu so spomínanými piliermi – tak vo svojej činnosti a v mocenskej praxi, ako aj v rétorike používanej pri získavaní podpory obyvateľov vo voľbách. Išlo o strany, ktoré iniciovali a zabezpečovali realizáciu procesu spoločenskej transformácie (nastolenie demokratického režimu, zavedenie trhovej ekonomiky, príprava vstupu do EÚ a NATO a adaptácia na členstvo v týchto organizáciách). Boli nositeľmi reforiem. Programové strany nemuseli riešiť dilemu, pred ktorou stali populistické strany – ako zostať súčasťou systému a profitovať z neho a zároveň sa vymedziť voči nemu tak, aby získali podporu tej časti elektorátu, ktorá je voči tomuto systému alebo jeho jednotlivým aspektom kritická.

Od 90. rokov pri typologizácii populistických strán na Slovensku dôležitým rozlišovacím kritériom bol vzťah k moci. Na tomto základe sa dali vymedziť dva typy (generácie) populizmu na Slovensku – „tvrdý“ (autoritársky) a „mäkký“ (neautoritársky). V prvopočiatočnom období transformácie, pred začatím procesu prístupu do EÚ, na Slovensku pôsobila prvá generácia populistických politikov (tzv. „tvrdí“ populisti), druhá generácia sa začala formovať v období obnovenia integračných šancí (v rokoch 1998 – 2002) a naplno sa politicky prejavila v období tesne pred a bezprostredne po vstupe SR do EÚ, keď tzv. „mäkkí“ populisti sa stali dominantnou politickou silou.

V prvopočiatočnom období konsolidácie liberálno-demokratického režimu, keď faktor tzv. integračnej podmienenosti resp. integračného súladu ešte nenadobudol určujúci vplyv, dopúšťali sa populistické subjekty v postavení vládnych strán neliberálnych autoritárskych

mocenských excesov rôznej intenzity. Najčastejšie išlo o porušovanie princípov právneho štátu, faktické popieranie deľby moci, inštitucionálnu konfrontáciu, ostré konflikty vlády a opozície, tzv. väčšinový syndróm, zneužívanie orgánov štátnej moci na marginalizáciu alebo prenasledovanie politických a názorových oponentov. Populistické strany, ktoré sa vyznačovali spomínaným prístupom k moci, autoritárskymi sklonmi, ale aj radikálnou rétorikou, ktorá mala zdôvodňovať mocenské excesy, boli považované za strany „tvrdého“ populizmu (HZDS, radikálno-nacionalistická SNS a ľavicovo-radikálne kryptokomunistické ZRS). Hoci tieto strany boli v pozícii vládnych strán, ich celkové nastavenie sa vyznačovalo opozičnosťou – voči systémovým zmenám a niektorým charakteristikám nového systému (kritika postkomunistickej demokratizácie, odpor voči zavedeniu trhovej ekonomiky, kritika kolektívneho Západu ergo EÚ a NATO, členstvo v ktorých bolo stále oficiálne deklarovaným cieľom, neústretný postoj voči národnostným menšinám, kritika domácich intelektuálnych a kultúrnych elít apod.

Práve v tomto období neliberálne tendencie nadobudli podobu, ktorá znemožňovala pokračovanie SR v prístupovom procese do euroatlantických štruktúr. Na rozdiel od troch ďalších krajín V-4 (Maďarsko, Poľsko, Česká republika) Slovensko bolo vylúčené z prvej skupiny kandidátov na vstup do EÚ a nebolo prijaté do NATO v prvej vlnе rozšírenia.

Po ukončení vládnutia koalície „tvrdých“ populistov v roku 1998 a náprave ich mocenských autoritárskych excesov došlo v rámci stranického systému ku zmenám. Vznikla jedna silná, pôvodne „neideologická“ strana, ktorá využila vo svoj prospech faktický elektorálny zánik postkomunistickej ľavice a oslabenie „tvrdých“ populistov HZDS a SNS. Išlo o stranu Smer na čele s bývalým podpredsedom postkomunistickej SDL Robertom Ficom.

Táto strana sa postupne vypracovala na pozíciu dominantnej politickej sily a zadeklarovala sa ako ľavicová strana so sociálno-demokratickou orientáciou. Išlo o stranu Smer, ktorá spočiatku pôsobila v opozícii, ale od roku 2006 (s krátkou prestávkou v rokoch 2010 – 2012) je vládnu stranou. Proces ideologickej samo-identifikácie Smeru trval takmer 6 rokov – od roku 1999, keď tento subjekt vznikol ako „neideologická strana pragmatických riešení“, do roku 2005, keď strana začala používať dvojité názvy Smer – sociálna demokracia. Smer začal svoje pôsobenie v systéme výkonnej moci v roku 2006, t. j. už po vstupe SR do EÚ, pri výkone moci musel prihliadať na pomerne pevný inštitucionálny rámec, daný členstvom krajiny v EÚ. V spomínaných podmienkach uskutočňovať politiku s otvorenými autoritárskymi prvkami alebo priamo budovať semi-autoritársky režim, ako to robilo Mečiarove HZDS už nebolo možné. Podobne ako v prípade HZDS však výkon moci v podaní Smeru bol poznačený neliberálnymi prvkami – tzv. väčšinovým syndrómom, snahou o dominanciu a koncentráciu moci, nepriateľským vzťahom k nezávislým médiám, útokmi na MVO a názorových oponentov. Toto všetko zbližovalo Smer s „tvrdými“ populistami (HZDS, SNS), preto vôbec nebolo náhodné, že v roku 2006 Smer vytvoril koalíčnú vládu práve s týmito dvoma stranami. Nešlo o situačnú spoluprácu, podmienenú iba pragmatickými úvahami, ale o spojenectvo založené na blízkosti prístupov k vývoju spoločnosti.

Vnútrostranovým spojivom tejto koalície bol o. i. etnický nacionalizmus. Všetky tri koalíčné strany (aj „mäkký“ Smer, aj „tvrdé“ HZDS a SNS) by sa dali zaradiť do kategórie subjektov nositeľov „národného populizmu“. Za „národný populizmus“ môžeme označiť politický prúd, pre ktorý je príznačný spôsob oslovenia obyvateľstva založený na používaní populistických stratégií s výrazným etnicko-nacionálnym („národným“) zafarbením. Etnicko-nacionálny prvok bol v činnosti Smeru prítomný od samého začiatku. Bol demonštrovaný zaujatím „pro-slovenských“ („pro-národných“) postojov v otázkach medzietnických a medzištátnych

vzťahov, v interpretácii viacerých historických udalostí a osobností, v celkovom nazeraní na vývoj spoločnosti po páde komunizmu, v uplatňovaných koalíčných stratégiách.

V súčasnosti existujú výzvy pre liberálnu demokraciu v krajinách strednej Európy, vrátane Slovenska, a v prípade, ak demokratické sily nedokážu sa s nimi efektívne vyrovnat', môžu z nich vyťažiť autoritárski populisti.

Medzi tieto výzvy patria:

- „zajatie štátu“ (korupcia, klientelizmus), ktoré vedie k zníženiu významu legitímnych demokratických inštitúcií (stranícka súťaž, voľby, činnosť zastupiteľských orgánov, legislatívny proces), keď nestranné vládnutie je de facto nahrádzané vládnutím v prospech vybraných skupín organizovaných záujmov,
- syndróm väčšinového vládnutia („tyrania väčšiny“), prejavujúci sa u politických síl, ktoré vznikli na vlnu odporu proti liberálnym sociálno-ekonomickým reformám,
- fenomén „selektívnej justície“, ktorý vznikol v dôsledku nedostatočných reforiem v súdnictve a opiera sa o nevhodné prepojenie medzi straníckou politikou, podnikaním a skorumpovanými resp. zaujatými sudcami,
- koncentrácia nezávislých médií v rukách vybraných ekonomických skupín (národní „oligarchovia“) so silnými politickými ambíciami („berslusconizácia“),
- aktivity anti-systémových politických síl (krajne pravicoví radikáli, populistickí nacionalisti, extrémisti), usilujúcich sa o nahradenie liberálnej demokracie iným systémom (autoritárskym alebo totalitným),
- aktivity reakčných síl, spochybňujúcich univerzálne princípy ľudských práv a práv príslušníkov určitých skupín obyvateľstva (etnických a náboženských menšín, migrantov, ľudí netradičnej sexuálnej orientácie pod.),
- protidemokratická indoktrinácia zvonku, vonkajšia podpora pre miestne extrémistické, protieurópske a protiatlantické sily, presadzujúce ruský vplyv v krajinách strednej a východnej Európy.